

Kőszeghy Miklós (1964) ókortörténész, a PPKE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyetemi tanára. Kutatási területe az ókori Izrael története és nemzetközi kapcsolatai a babilóni fogság előtt, valamint ugyanezen időszak héber epigráfiája, Jeruzsálem története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Kinek jaj, kinek fáj? (2018/4).

Az ókori Júda hadserege

Kőszeghy Miklós

1. Célok

Az ókori Palesztina semmivel sem volt békésebb hely, mint a mai. Nem csoda, hogy mindkét, itt létrejött zsidó államnak szüksége volt hadseregre – minél ütőképesebbre, annál jobb. Az ókori Izrael hadseregéről Biblián kívüli adataink is vannak, mert ez a haderő Kr. e. 853-ban az Orontész folyó menti Qarqar mellett része volt annak a koalíciónak, amely sikeresen szállt szembe III. Šulmānu-ašarēdu asszír király csapataival.¹ Az ókori Júdáról jól tudjuk, hogy közös történetük során mindvégig kisebb, fejletlenebb és szegényebb volt, mint az északi ország, Izrael.² Ám hadserege természetesen Júdának is volt, s jelen írásomban épp e hadsereget szeretném a lehetőségekhez képest minél alaposabban megvizsgálni, vagy legalább felmutatni néhány megvizsgálható pontot. Az ehhez szükséges forrásokat három helyről próbálom összegyűjteni. Először a tel-aradi és a lákisi erőd reánk maradt archívumából, azután a júdai katonai építészeti régészeti nyomaiból, végül pedig az Ószövetség releváns adataiból.

2. Az archívumok

A kutatás óriási szerencséje, hogy a Júdai királyság területéről két katonai archívum is fennmaradt. Archívumokról beszélek, tehát olyan gyűjteményekről, amelyekben az iratok üzemszerű működés során, egymással összefüggésben keletkeztek. Mindkét esetben osztrakonokról van szó, amelyek a papiruszra írt eredeti levelek másolatai voltak. (A Palesztina területéről nagy bőségben előkerült pecsétnyomatok hátoldalán gyakorta fel lehet fedezni a papirusz ereztének nyomait, így csaknem bizonyosak lehetünk benne, hogy az eredeti dokumentumok korabeli másolatai vannak a kezünkben.) Nem lehet tudni, hogy minden egyes levélről készült-e ilyen másolat vagy nem, de az világos, hogy az osztrakonok szövegéből kiindulva egy sor releváns információhoz lehet jutni a babilóni fogság előtti júdai hadszervezetet illetően.

2.1. A tel-aradi archívum³

Tel-Arad erődjének parancsnoka a Kr. e. 6. század legelején, azaz közvetlenül a babilóni fogságot megelőző időszakban egy bizonyos Elyášib⁴ volt. Az ő archívuma a tel-aradi citadella VI. rétegéből (ez a babilóni fogság előtti utolsó réteg) került elő Yohanan Aharoni ásatásai során. Hogy a citadella Jeruzsálem első, Kr. e. 597/596-os, vagy második, Kr. e. 587/586-os ostromával összefüggésben pusztult-e el, azt egyelőre nem lehet megmondani. Ám a hadsereg története szempontjából ez az egy évtizednyi idő nem játszik különösebb szerepet. A szövegek első kiadását is Aharoni végezte el,⁵ az archívum darabjai azonban mára a legtöbb mértékadó történeti szöveggyűjteményben megtalálhatók.

Mostani témám vonatkozásában két osztrakon szövegét közlöm,⁶ amelyek megvilágítják a helyzetet. Lássuk először a híres 1. számút!

1. Elyasibnak. És
2. adj a görögöknek
3. 3 bat⁷ bort és
4. ird fel a dátumot!
5. És abból, ami megmaradt, az
6. első osztályú lisztből fel kell rakodnod
7. 1 hómer⁸ lisztet,
8. hogy kenyeret csináljanak ne-
9. kik. A borból...
10. keverőedényeket kell adnod nekik.

Rövid, de igen értékes szöveg! Tel-Arad a Júdai királyság déli határát védte a sivatag felől érkező esetleges nomád razzziáktól. A levél, amelynek másolata az osztrakonon fennmaradt, legfeljebb néhány évvel a júdai állam összeomlása előtt készült. A szövegben az aradi erődítményben szolgáló görög zsoldosok ellátásáról van szó: bor, liszt és a bor vízzel való vegyítéséhez szükséges keverőedény. A többi hasonló témájú szövegből az is kiderül, hogy ezen felül az ellátmány része volt a borecet és az olívaolaj is. A kincstár mindezt természetesen vagy adó-bevételekből, vagy a királyi birtokok jövedelméből, esetleg mindkettőből fedezte. Mindezt egy olyan, a bukást közvetlenül megelőző történelmi pillanatban, amikor a gazdasági helyzet egyébként már aligha volt rózsásnak mondható. Ám a politikai krízis szükségessé tette a hadsereg lehető legjobb ellátását egészen a legutolsó pillanatig. Afelől pedig nem lehet kétségünk, hogy a görög hoplita nemcsak a kor legkiválóbb, hanem egyben a legrágább katonája is volt.

Elvben volna lehetőség arra, hogy az összes, ilyen ellátmányi adatokat tartalmazó osztrakon összevetésével megbecsüljük, mekkora lehetett a tel-aradi helyőrség létszáma. Ahhoz, hogy az elvi lehetőségből gyakorlat váljon, szükségünk volna legalább két kiegészítő adatra. Tudnunk kellene, hogy mennyi bort ivott egy hoplita egy nap, illetve azt is, hogy a fent említett mennyiségek mennyi időre fedezték szükségleteit. Az első kérdés nyilván eleve megválaszolhatatlan, de sajnos a másodikra nézve sincs adatunk. Annyit azonban már most leszögezhetünk, hogy minden jel szerint még százas nagyságrendű számot sem tartunk valószínűnek Arad legénységét illetően, ennél nagyobból nem is szólva. Pedig Arad volt a régió egyik központi erődítménye.

Másodikként a töredékes 24. osztrakont érdemes elolvasni, amely a 12. sortól válik igazán érdekessé.

1. Nak⁹ [..]
2. Elyasib! [..]mn[..]
3. Lev[él]nek[..] király bl[..]
4. [...] hadsereg [..]
5. [...] ezüst [..]
6. [...] 'md [..]
7. [...] tn [..] r[..]
8. [...] ezüst[t..]w'[..]
9. [] wk[..]
10. [...]
11. [...]¹⁰
12. Aradból 5 és Qinahb[ól..]
13. és küldd őket Ramat Negeb[be] kezé-
14. hez Mlkyhw-nak, Qrb'r fiának, hogy átad-
15. ja őket kezéhez 'lys¹¹-nak, Yrmyhw

16. fiának Ramat Negebben, nehogy a várossal valami
17. történjék. És a király szava nálatok van,
18. a lelketeken.¹² Íme, én azért, hogy figyelmeztesselek ti-
teket,
19. elküldtem ma ezt a levelet. Az embereknek 'lys'-val kell
lenniük,
20. nehogy Edóm odamenjen!

A szöveg érdekessége abban rejlik, hogy a segítségével mintegy testközelből tanulmányozható, miként ment végbe egy átcsoportosítási művelet a júdai állam déli végein. A parancsot Elyasib, Arad parancsnoka kapja, az tehát egy nála magasabb szintről érkezik. A 17. sor tanúbizonysága szerint igen magasról, amennyiben a király szavának aposztrofálják a parancsot. Minden bizonnyal a júdai hadsereg legfelsőbb vezetésétől, feltehetően Jeruzsálemből érkezett az utasítás, amely arra vonatkozott, hogy meg kellett erősíteni a Ramat Negeb¹³ erődjében szolgáló legénységet. Hogy pontosan hány emberről van szó, azt nem lehet megmondani, mert feltételezhető, hogy a 10–11. sor elvesztett szövegében a 12. sorban szereplő 5 emberen kívül mások is szerepelnek. Ám az 5 fő említése arra talán mégis elegendő támpontot ad, hogy senki ne becsülje meg túl magasán a környék erődítményeiben szolgáló görög és júdai, vagy egyéb nemzetiségű katonák számát. Hogy mit kell érteni ebben az összefüggésben az ellenségként megnevezett Edómon, arra nehéz válaszolni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nem egy Edóm nevű, szilárd kontúrokkal rendelkező államalakulat esetleges katonai akciójáról van szó. Ez annál kevésbé valószínű, mert nagyjából fogalmunk sincs róla, milyen módon szerveződött meg az edómi régió a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján. A leghelyesebb, ha afféle nomád rablócsapatokra gondolunk, amelyeket viszonylag kis létszámú reguláris haderővel is féken lehetett tartani. Ez már csak abból is látszik, hogy Arad, a júdai állam déli határán fekvő erődök legnagyobbika sem adhatott otthont 50–100 fős katonaságnál többnek – már csak méretei miatt sem.

A szöveg emellett világosan rámutat a júdai hadsereg struktúrált jellegére. Hiszen a központból érkezik parancs egy regionális szintű katonai vezetőhöz, aki végrehajtja azt. A szöveg még kisebb rangú parancsnokokat is említ (egyikük a katonai kontingenst vezeti Ramat-Negeb erődjébe, másikuk az ottani parancsnok), akik Elyasib alárendeltjei. Ez a hadsereg három szintjét jeleníti meg Jeruzsálemtől egészen a kicsiny Ramat Negeb-ig. Feltételezhetjük, hogy Tel-Arad egyfajta katonai körzet központi erődítménye lehetett (erről később még ejtünk szót), így parancsnoka a júdai katonai hierarchián belül valahol középtájon helyezkedett el.

2.2. A lákisi archívum¹⁴

Lákis erődjéből az aradihoz csaknem minden tekintetben hasonló iratanyag került elő, szintén nagyjából a Kr. e. 6. század legelejéről, a II. réteg kapukörzetéből. Az itteni parancsnok nevének (Y'ws) már a vokalizálása sem egyszerű feladat, nem csoda, hogy nem lehet megoldottnak tekinteni a név jelentésének problémáját.¹⁵ Annyi azonban valószínűsíthető személyével kapcsolatban, hogy ő lehetett Lákis utolsó parancsnoka, mielőtt a babilóni hadsereg lerombolta az erődítményt. Ez a

rombolás összefüggésben állt Jeruzsálem lerombolásával, s ezen keresztül a babilóni fogság kezdetével.

Az archívum darabjai közül jelen írás keretében a 3. számúval foglalkozom kissé bővebben:

1. Szolgád, Hwš 'yhw küldi, hogy
2. közölje urammal, Y'ws-sal. Hallassa
3. YHWH urammal a békesség hírét
4. és jó dolgok közlését! Valamint: mégiscsak
5. nyitva van szolgád szeme a levélre, amelyet
6. tegnap este küldtél a szolgádnak. Mert szolgád szíve
7. beteg, amióta (ezt a levelet) elküldted szolgádnak!
8. És ha az én uram mondja: nem tudsz
9. elolvasni egy levelet: Amint YHWH él, so-
10. sem próbált meg senki sem felolvasni nekem egy levelet! És
11. minden levelet, ami hozzám érkezett, ha
12. elolvastam, akkor utána
13. részletekig meg tudom ismételni! – És szolgádnak jelentették:
14. A hadsereg főparancsnoka,
15. 'Intn, Knyhw fia lejött ide, hogy
16. bemenjen Egyiptomba és
17. Hwdwyhw-t, 'hyhw fiát és
18. embereit küldte, hogy hozzák el innen (öket).
19. És Tbyhw-nak, a király szolgájának levele, amely érkezett
20. Slm-hoz, Yd' fiához a prófétától:
21. Legyél óvatos! Ezt (a levelet) szolgád elküldi neked.

Lákis nem a Negev határán, hanem a Via Maris közvetlen közelében feküdt, amely az ókori Kelet egyik legforgalmasabb útvonala volt. Itt zajlott a forgalom Egyiptom és a Közel-Kelet többi régiója közt, s természetesen a hadseregek is erre masíroztak háborús időkben. Minden bizonnyal ez lehet az egyik oka annak, hogy itt a júdai hadsereg egyik igen fontos akciójáról értesülhetünk az archívum egyik darabjának olvasása során. A 14–18. sorban az olvasható, hogy a hadsereg főparancsnoka¹⁶ Lákist útba ejtve Egyiptomba megy. Ez az információ pedig még akkor is nagyon értékes, ha természetesen a levélből semmi sem derül ki e fontos utazás céljáról. Ám minden bizonnyal jó úton járunk, ha arra gondolunk, hogy a két babilóni deportálás közti időkben (Kr. e. 597/596 és 587/586 közt) a júdai hadsereg parancsnoka a Babilón elleni katonai műveletekről, illetve a katonai segítségnyújtás módzatairól tárgyalhatott Egyiptomban. Az Ószövetségben Ezékiel könyvének egy példázata (17. fejezet, példázat a saskeselyűről, különösen a 12–15. versek) említi, hogy Cidqiyya, Júda királya szövetséget¹⁷ kötött Egyiptom királyával, noha korábban ugyanezt tette a babilóni uralkodóval is. Ha az osztrakon és Ezékiel információját összekapcsoljuk, márpedig a kronológiai egyezés miatt ennek nincs különösebb akadálya, akkor immár elég valószínűnek tűnik, hogy a júdai hadsereg parancsnoka igen fontos külpolitikai feladat teljesítése közben utazott át Lákis erődjén: a Babilón elleni lázadáshoz próbált egyiptomi támogatást szerezni. Másként fogalmazva: egy kisállam tisztségviselőjeként egy nagyhatalom segítségét kérte egy másik, még nagyobb hatalom ellen. Ám ahogy ilyenkor lenni szokott, a nagyhatalmi segítség ezúttal is elmaradt, pedig Júda és Egyiptom közt nyil-

vánvaló érdekazonosság állt fenn abban, hogy mindkettejük számára hasznos lett volna a babilóni előretörés megállítása. Csakhogy a babilóni offenzíva megállt nagyjából Gáza magasságában, így Egyiptomnak ettől kezdve tökéletesen mindegy volt, mi történik az apró Júdával. S a végkifejletet jól ismeri mindenki: Júda elpusztult, Egyiptomnak pedig még adatott néhány független, nagyhatalmi pozícióban eltöltött évtized.

Az osztrakon ennek ellenére fontos adatot közöl arról, hogy a júdai hadseregnek lehettek nemzetközi kapcsolatai is, s ezeket áptolták, ha az állam politikai érdekei úgy kívánták. S szerencsénkre az egyik ilyen akció során a főparancsnok átutazott Lákis erődjén. Nem rajta múlt, hogy Egyiptom végül nem segített.

A szöveg ezen felül legalább két, mentalitástörténeti adalékot tartalmaz. Egyfelől az analfabetizmus vádjára való felfokozott hangvételű utalás jelzi, hogy egy fontos erőd parancsnoka már legalábbis kínosnak érzi a gyanúsítást (8–13. sorok). (Hogy azután valóban tud-e olvasni, az persze más kérdés.) Ez a követelmény nyilván a parancsok írott formában történő továbbításával és fogadásával függött össze. A másik elem a próféta felbukkanása a levélben. A katonai akciókkal kapcsolatban az ókori Keleten mindenütt szokás volt megtudakolni az istenek szándékát.¹⁸ Itt is pontosan erről van szó, bár a prófétai szó meglehetősen rövid, s általánosságot közöl. Azonban még e szikár formájában is jelzi, hogy a próféta üzenete a hadsereg számára is jelentőséggel bírt nemcsak Mezopotámiában, hanem az ókori Júdában is.

3. Releváns régészeti adatok

3.1. Tel-Arad citadellája¹⁹

Tel-Arad az ókori Izrael egyik legősibb települését rejti. A domb alatt elhelyezkedő alsóváros a korai bronzkorban érte el virágkorát. Jelentőségét minden bizonnyal annak köszönhetette, hogy az Egyiptomból a Holt-tenger aszfaltlelőhelyeihez vezető út mentén feküdt. Valamiféle egyiptomi jelenlétre utalhat, hogy területéről előkerült Narmer fáraó (Kr. e. 3000 körül) szerekhe,²⁰ ám e jelenlét mikéntjéről semmiféle adat nem áll rendelkezésre. Az engem itt és most érdeklő korban ez az alsóváros nem létezett, mert már régen, feltehetően a korai bronzkor vége felé elenyészett, s Aradban csak igen hosszú szünet után látni komoly építkezések nyomát. A Kr. e. 10., esetleg a 9. század során épült fel a még mai (erősen restaurált) romjaiban is impozáns citadella. Szolid fal (offset-inset elemmel bővítve) és két toronnyal megerősített kapu gondoskodtak a védelemről. A legénység (júdaiak és néhány görög zsoldos) létszáma nagyjából 50-100 fő körül mozoghatott, ám ez akkor és ott viszonylag jelentős erőnek számított. Ahhoz mindenesetre elegendőnek, hogy a határvidék mozgásait regisztrálja, s ezekről jelentést küldjön a központba, valamint arra, hogy az onnan érkező parancsokat teljesítse. Története során az erődöt már a babilóni fogságot megelőzően is többször lerombolták, ám stratégiai jelentősége miatt újra és újra felépült. A hellenisztikus korban masszív torony épült a citadella közepébe, mély alapozásával sok kárt okozva a vaskori rétegekben. Ám ezek az építkezések is jelzik, hogy a még megművelhető földterület déli határán fekvő Arad stratégiai jelentősége a babilóni fogságot követő időszakban sem veszített fontosságából.

Az erőd területén a Kr. e. 8. század végéig templom működött, amelynek hármas osztása megtévesztő. Ugyanis e hármas osztás ellenére sem tekinthető a salamoni templom párhuzamának. Ugyanis nem eleve háromosztatú *Langraum*nak²¹ épült, hanem egy kultikus fülkével ellátott *Breitraum*nak – ez elé épült egy előcsarnok, az égő áldozat elvégzésére alkalmas oltárral. Mivel az erőd állami tulajdonban volt, valószínű, hogy a templomban YHWH-t tisztelték. A Kr. e. 8. század végén azután a templomot feladják, betemetik, de nem rombolják le.²²

3.2. Lákis²³ erődje

Lákist nem egyszerű erődítménynek, hanem már csak magas dombja, kettős falgyűrűje és kiterjedése miatt is inkább erődített városnak kell tartani. A bennünket most érdeklő korszakban mindvégig Júda egyik igen fontos támaszpontja volt, amely talán éppen ezért több ostromot és pusztítást is kénytelen volt elviselni. Legfontosabb korszakát a III. réteg jelenti. Ez a város Kr. e. 701 folyamán, Sîn-ahhē-erība harmadik hadjáratával összefüggésben pusztult el.²⁴ A város területének túlnyomó részét középületek foglalták el, ami arra utal, hogy igen erőteljes volt a kormányzat helyi szintű jelenléte. A tell közepén egy mesterséges platformon emelkedő, feltehetően kormányzói palota mellett nagyméretű, nyitott térség terült el. Minden valószínűség szerint ez volt a városban állomásozó harci szekeres egység(ek) gyakorlótere. A 701. évi pusztulás után Lákis szerényebb formában, de viszonylag hamar újjáépült, s erődített központként szolgált egészen Kr. e. 587/586-ig. Ekkor, Jeruzsálemmel együtt elpusztult, de a fővárossal ellentétben sosem épült újjá. Ám a végső pusztulás előtt még fontos szerepet töltött be Júda védelmi rendszerén belül.

A kettős falrendszer és a gyakorlótér mellett feltétlen figyelmet érdemel a különös gonddal megerősített kapukörzet. Palesztinai viszonylatban kifejezetten nagy méretű létesítmény-

nek kell tartanunk a maga kb. 1650 m² alapterületével. Kettős kapuépítményről van szó, amely nyilván kettőzött védelmet volt hivatva biztosítani. Hogy azután e rendszer élethű másolatát látjuk-e Sîn-ahhē-erība ninivei palotájának híres Lákis-relieffjén, az vita tárgya is lehet.²⁵

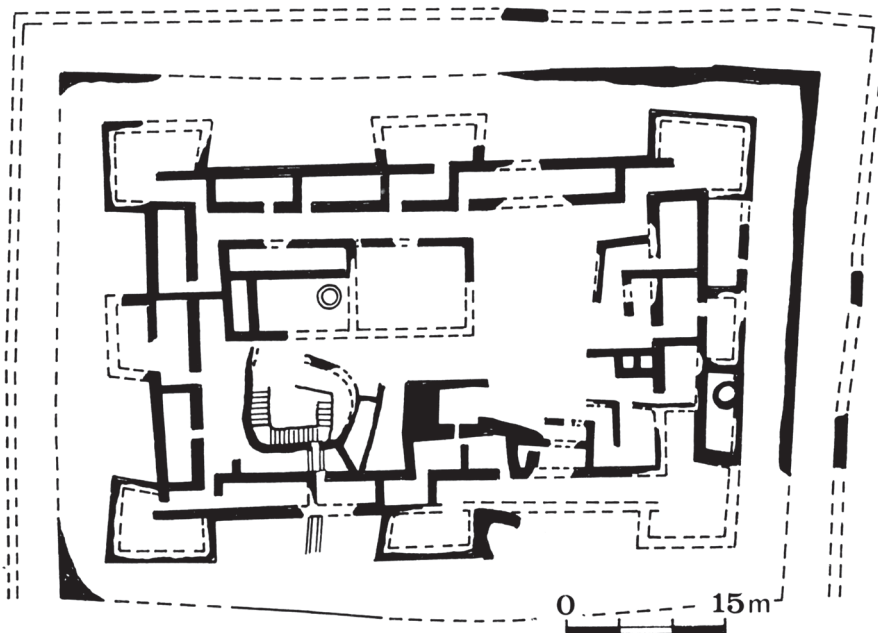
3.3. Erődök a Negev-sivatagban és a Sinai-félsziget északi részén

A régészeti kutatásnak köszönhetően ma már egyre inkább világos, hogy a júdai dombvidéken, a Negev régiójában, valamint a Sinai-félsziget északi részén a Júdai Királyság erődláncolatot üzemeltetett. Ezek az erődök természetesen a hadsereg szerves részét alkották, így érdemes áttekintnünk a rendszert, s talán néhányukat közelebbről is megismerlünk. Bizonyos értelemben Arad erődjét is ide kell sorolnunk, de annak központi szerepe miatt úgy gondolom, hogy az a védelmi rendszer egy magasabb szintjét alkotta. Arad a maga 2500 m² területével, valamint azzal, hogy tornyokat is tartalmazott, olyan erődökkel állt egy szinten, mint Uzza (2100m²) vagy Kades-Barnea.²⁶

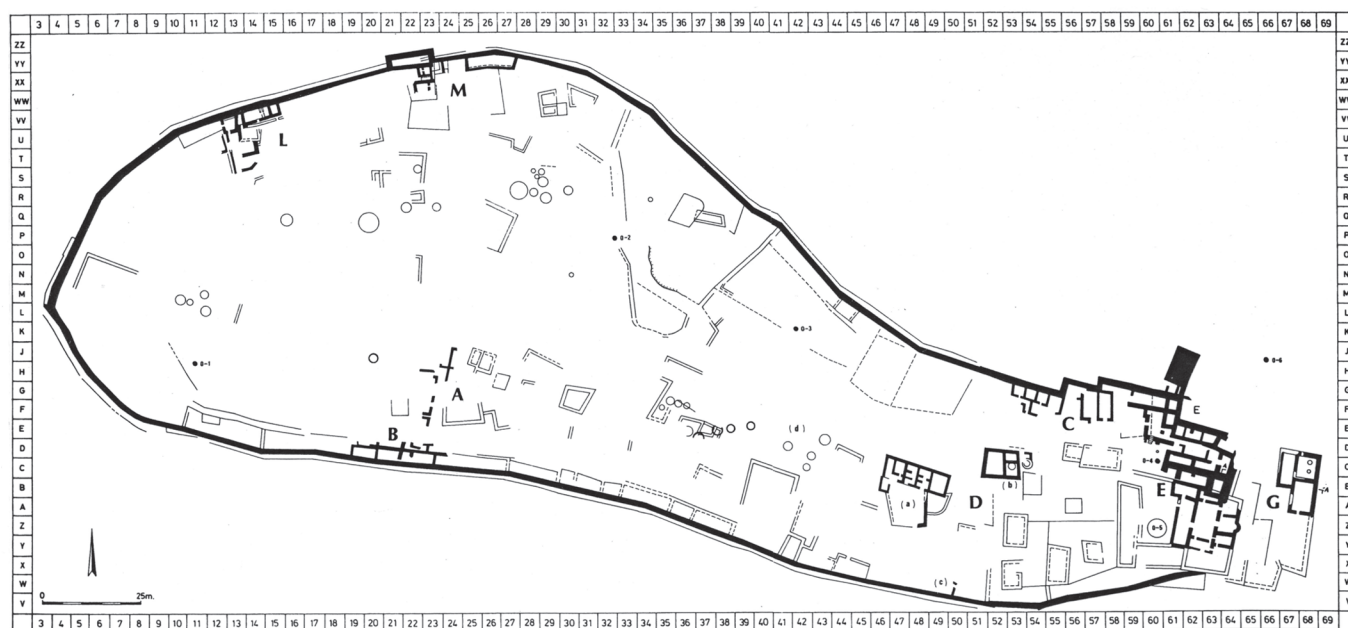
A kisebb erődítmények körül igen sok a bizonytalanság, némelykor még az erőd-funkció is vita tárgya lehet.²⁷ Ha azonban bárki rátekint a rendszer darabjaira, akkor ettől függetlenül is feltűnik egy sor fontos dolog. Az alapvető szerkezet csaknem mindegyik esetben ugyanaz: egy kazamata falstruktúra vesz körül egy nyitott udvart: ez pedig nyilvánvalóan utal valamiféle védelmi funkcióra.²⁸ A létesítmények egyfajta kategorizálását is elvégezték,²⁹ amely a méretet, illetve az alaprajz jellegét vette alapul. A nagy, de torony nélküli erődök lehetnek olyan alaprajzúak, amelyek a tell adottságaihoz igazodnak, illetve olyanok, ahol az alaprajz kialakítását ilyen körülmény nem korlátozta. Mindez igaz a kicsikre is. Az északi Negev feltárásának csúcs időszakában, nagyjából a múlt század kilencvenes éveiben a területen 34 erődítményt,

vagy erődítmény jellegű épületet lehetett lokalizálni.³⁰ (Tudomásom szerint ez a szám azóta nem nőtt számottevő mértékben.) A parttalanságot elkerülendő e helyütt egyetlen erődítményre szeretnék koncentrálni, mégpedig főként azért, mert a kiválasztott hely több szempontból is átlagosnak látszik.

Tel 'Ira³¹ (Hirbet Ghara, a *Survey of Israel* projektben használt koordinátái: 1487 1713³²) a Beerseba-völgy peremén, azaz tulajdonképpen a Hebrón körüli dombvidék és az északi Negev határán található. Az évi 200 mm csapadék itt csak igen komoly technikai tudás mellett elegendő a terület mezőgazdasági művelésére (*dry farming*). A tell beépített területe 2,5 hektár,³³ azaz a nagyság tekintetében csakugyan átlagosnak mondható. Az E-areál 4. rétegében (a tell összességét tekintve ez a VII. réteg)³⁴ található egy pompás hatkamrás kapu, amelynek hossza 18

1. kép. Kades Barnea erődje / erődített karavánszerája (Meshel 1992, 298 nyomán)

2. kép. Tel 'Ira erődje (Beit-Arieh 1999, 25 nyomán)

méter, a bejárati szélessége pedig 1,8 méter.³⁵ A kapu körüli részen kazamata fal és glacis került elő, vagyis ezt a szakaszt különösen megerősítették. A VII. réteg (vaskor II) a telep virágkorának tekinthető. A védelemről ebben a korszakban egy 580 méter hosszúságú fal gondoskodott, amelynek alapját a domb sziklájából vették ki, s amelynek vastagsága 1,45 és 1,7 méter körül változott.³⁶ A kerámiaanyag vizsgálata alapján kiderült, hogy az itteni VII. réteg kerámiája egyidős a Lákis III kerámiaanyagával. Miután pedig a VII. réteg erőszakos úton pusztult el, feltételezhetjük, hogy ez a pusztulás is Sîn-ah-hē-erība 701. évi palesztinai hadjáratával állhatott összefüggésben.³⁷ A pusztulás után a telep Manasse uralkodása idején, a Kr. e. 7. század közepe táján újjáépült (VI. réteg), hogy azután Kr. e. 600 körül hatalmas tűzvészben pusztuljon el.³⁸

Ezen erődök közé lehet sorolni – bizonyos megszorításokkal – Kades Barneát³⁹ is a Sínai északi részén. (A telep egy széles wádi kellős közepén fekszik, nem pedig egy dombtetőn, ez pedig komolyan felveti a védhetőség kérdését. Nem lehet kizártnak tartani, hogy itt is, miként a régió több más telepe esetében, inkább erődített karavánszerájra érdemes gondolni. Ehhez a funkcióhoz jól illik az épületegyüttesnek a wádi kellős közepén való elhelyezkedése.⁴⁰) Az erőd (az egyszerűség kedvéért így nevezem, nem feledve a bizonytalanságokat) 2460 m² területen feküdt, így a helyi viszonyok közt kifejezetten nagynak számít. A védelemről a bennünket érdeklő korban a 4 méter vastag szolid fal gondoskodott 4 saroktoronnyal és négy, a saroktoronyok közti falszakasz közepén épült, a fal síkjából kiugró toronnyal. A telepen hét darab osztrakon is előkerült, ám ezek nem segítenek abban, hogy megbecsüljük a helyőrség létszámát (nem tartom kizártnak, hogy a telepnek állandó, katonai jellegű személyzete is volt az átutazó vendégek védelmére). A 2. számú osztrakonon⁴¹ a „lezárás” kifejezés talán – miként az aradi szövegekben – itt is az ellátmányt tartalmazó tárolóedények lezárására vonatkozik, de ez egyelőre pusztá feltevés. Másik két osztrakonon⁴² (a 3. és a 6. számún) háromkolumnás feljegyzéseket

találunk a *grh* nevű⁴³ mértékegységről. Sajnos az anyagnév mindkét osztrakonon hiányzik, így nem tudni, minek a mérését jegyezték le ilyen akkurátusan, hieratikus számjeleket és néhány, talán rövidítésül szolgáló héber betűt használva.

A kérdés ezek után csak az, mi lehetett az ilyen típusú erődök (ide értve most már a viszonylag nagy, sőt a tornyokkal ellátott viszonylag nagy építményeket is) funkciója. Hiszen kétségtől kicsi, de igen jól megépített struktúrákkal van dolgunk, amelyeknek a fenntartása is sok pénzt emészthetett fel. A helyzet alaposabb vizsgálata azt mutatja, hogy számos feladat hárult az ilyen erődökben állomásozó nem túl nagy létszámú katonaságra.

(a) Szemmel kellett tartaniuk a nomád csoportok mozgását, és erről tájékoztatni feletteseiket.

(b) Teljesíteniük kellett a központból érkező parancsokat akár a katonák ellátásával, akár csapat átcsoportosítási műveletekkel kapcsolatosan.

(c) Elhelyezkedésüknél fogva Kr. e. 701-et követően asszír megbízásból ellenőrizni és szervezni kellett az arábiai kereskedelmet.⁴⁴

(4) Vagyis pontosan akkorák és olyanok voltak, amelyeket a funkció megkívánt – nem arra tervezték őket, hogy kiállják, mondjuk, az asszír hadsereg ostromát. Ilyesmit felesleges lett volna várni tőlük.

3.4. Oszlopos házak és katonai gyakorlóterek

A releváns régészeti adatok sorában utolsónak hagytam az oszlopos háznak nevezett építményeket, valamint a gyakorta ezekhez kapcsolódó nyitott tereket. Az épülettípus igen elterjedt, nemcsak Júdában, hanem Izrael területén is. Alapvetően olyan, téglalap alaprajzú épületről van szó, amelynek bejárata a rövidebb oldalon helyezkedett el. A belső teret két egymással párhuzamos oszlopsor tagolja, így akár, a bazilika-építészetből vett terminussal élve, beszélni lehetne egy főha-

jóról és két oldalhajóról. Az épületek szinte minden esetben az adott település kiemelt helyén álltak, vagy közvetlenül a városkapu közelében, vagy – ha volt ilyen – az igazgatási épületek mellett.

Funkciójuk igen régóta húzódó vita tárgya, amely talán mostanra látszik valamiféle nyugvópontonra jutni. Ráadásul e kérdést nem lehet elválasztani az épület rekonstrukciójának problematikájától. Vita tárgya, hogy a főhajó fedett volt-e, vagy sem. Vita tárgya fedett főhajó rekonstrukciója esetén, hogy miként kapott kellő mennyiségű fényt az épület. Ugyancsak vita tárgya, hogy az egyes oszlopok közti távolság egyben egy kisebb belső egység szélességét jelöli-e, vagy sem. Szűkebb értelemben vett hadtörténeti szempontból nézve a kérdést, a vitatott pontok száma nem csökken. Tény, hogy Júda hadseregében is szolgált harci kocsizó egységek. Az Ószövetség állítása is ismert, amely szerint az északi ország területén Salamon király harci kocsizó kontingenseket helyezett el három, speciálisan kiépített városban (Gézer, Hácór és Megiddó). A bajok akkor kezdődnek, ha ezt a két információt túl gyorsan kapcsolja össze valaki az oszlopos házakkal. Mert kétségkívül csábító a gondolat, hogy minden ilyen épületbe beleképzeljük a korabeli hadsereg szekeres egységeinek lovait. Csakhogy erre a júdai lelőhelyeken feltárt oszlopos házakban (a legszebb példányok Tell es-Seba telephalmán kerültek elő) semmilyen konkrét nyom (például a lóvizelet megemelkedett koncentrációja, lószerszámok maradványai stb.) nem utal. Így azután azt a hipotézist sem lehet elvetni, amely szerint ezek az épületek az állam által naturáliákban beszedett adó (gabona, olaj, bor, stb.) tárolására szolgáltak. Amennyire látom, a déli országrész oszlopos házainak tekintetében sem a pontos kinézet, sem pedig a funkció tekintetében nem lehet kimondani a végső szót.

Valamivel könnyebb a helyzet, ha a nyitott terek funkciójának meghatározása a feladat. Ezek közül Júda területén Lákis III. rétege adja a legjobb eligazítást. Itt ugyanis ez a nyílt tér közvetlenül a kormányzói palotának tartott épület mellett helyezkedik el. Ezért feltételezhető, hogy funkcióját is köti az állam helyi reprezentánsához. Ezért talán nem túl nagy tévedés arra gondolni, hogy ezek a terek a hadsereg egységeinek gyakorló-, illetve felvonulási terei lehettek.

4. Az Ószövetség adatai

Az Ószövetség adatai sokat segítenek abban, hogy árnyaljuk az eddig felrajzolt képet. Az erődítményt alapvetően jelölő héber szó (*bīrā*)⁴⁵ nem az egyetlen lehetőség az erődítmények jelölésére. Akkor is legalább részben katonai funkciójú épületekre gondolhatunk, ha a szövegben a *migdal*⁴⁶ vagy az *ṭr mibšar*⁴⁷ kifejezések valamelyike fordul elő. Azaz erőd mellett olvashatunk tornyokról és megerősített városokról is.

A legbővebb lista a júdai erődrendszeréről egy elég kései szövegben, a 2Krón 11,5–12-ben maradt ránk. A kései datálás önmagában még nem ok arra, hogy a szöveget kizárjuk a vizsgálatból, mindössze azt kell szem előtt tartani, hogy a Krónikás mindig valamely jámbor király számlájára írja a nagy projekteket. Ám ha e körülményt a helyén kezeljük, akkor a bibliai szöveg igen értékes történeti forrássá válik.⁴⁸ Érdemes hát végigtekinteni rajta és térképre vinni az adatait!

A rendszer alapját egy északról dél felé húzódó, a Júdai-dombvidék gerincére épített erődökből álló hálózat alkotta, amelynek tagjai Jeruzsálemtől kezdve északról dél felé haladva: Betlehem (169.123), Etam (Hirbet el-Hōh, 166.121), Tekoa (Hirbet Tequ', 170.115), Bét-Cúr (Hirbet et-Ṭubēqa, 159.110), Hebron (160.103). Itt a lánc nyugat felé fordul: Adoraim (Dūrā, 152.101), majd Lákis (Tell ed-Duweir, 135.108). A tengerparti síkság közelébe érve a lánc újabb fordulót vesz, ezúttal észak felé: Maresa (Tell-Sandaḥanne, 140.111⁴⁹), Adullám (Hirbet eš-Šeḥ Maḏkūr, 150.117), Szókó (Hirbet 'Abbad, 147.121), Azeqa (Tell Zakarije, 144.121), Gát (Tell eš-Šāfi, 135.123), Zórā (Sar'a, 148.131), majd végül Ajjalon (152.138). Az ország talán kisebb mértékben veszélyeztetett, a Holt-tenger által védett keleti határán is találunk két erődöt a vaskorból: Qumrán (193.127), valamint En-Gedi V. rétege (Tell el-Ġurn, 187.097⁵⁰).

A déli határ, amelynek erődjeiben fentebb mozogtunk, a nyugatinál jóval bonyolultabb védelmi rendszert kapott. Az itteni vonal két központi erődje Arad (162.076) és Tell es-Seba⁵¹ (134.072) voltak. A kisebb erődök e két helyszín alárendeltségében működtek, de egyelőre nem világos, hogy a hatáskörök miként oszlottak meg Arad és Tell es-Seba közt. Sőt, azt sem tarthatjuk kizártnak (de bizonyosságról itt sem lehet beszélni), hogy a kettő közül valamelyik a másik alárendeltje volt. E déli rendszer erődjei közül egyelőre csak azokat ismerjük, amelyeket kiástak, bibliai utalást nem birtoklunk róluk. Azért közöljük listájukat mégis itt, hogy egységes képet alakíthassunk ki a rendszer egészéről. A déli védvonal tagjai: Tel 'Ira (1487/1713), Hirbet el-Mšāš (146.069), Tell el-Milḥ⁵² (152.069), Tell 'Ar'ara (148.062), valamint Ḥorvat 'Uzzā⁵³ (164.257). Nem kétséges, hogy a kutatás előrehaladtával a szóba jöhető erődök száma különösen itt, a déli régióban növekedni fog.

A déli határszakaszhoz kapcsolódva olyan katonai jellegű épületeket is ismerünk, amelyeknek feladata az Arabia felé irányuló kereskedelem, későbbi eredetű nevén a Töm-jénút⁵⁴ védelme volt. Ezt a célt szolgálta Kades-Barnea (Tell el-Qudeirat, 096.006) erődítménye, amelynek rövid leírását fentebb adtuk meg – nem feledkezve meg az erődként való azonosítást övező esetleges bizonytalanságokról.

Az Ószövetségből nyerhető információk sora azonban nem ér véget az imént elemzett listával.⁵⁵ Az adatok segítségünkre vannak a hadsereg felépítésének rekonstrukciójában, ezen felül pedig létszámokat is megadnak. Ez utóbbiakkal azonban, miként az ókori Keleten mindig és mindenütt, a legnagyobb óvatossággal kell bánnunk. Egyébként sem problémamentes ezeknek az adatoknak az összegyűjtése. A számunkra releváns adatokat tartalmazó szövegek keletkezési idejük tekintetében ugyanis egymástól eléggé távol esnek. Céлом az alábbiakban ezért csak annyi, hogy felmutassam e helyek közül a leginkább jellemzőket, mert nem valószínű, hogy nagy jelentőséget kellene tulajdonítanunk annak, hogy egy adott szöveg néhány évtizeddel, esetleg egy egész évszázaddal korábbi, vagy későbbi, mint a másik. A hadtörténet bizonyos változásai elég lassúak voltak a vaskori Palesztinában ahhoz, hogy a bibliai szövegek datálására itt nem kell túlságosan nagy hangsúlyt helyeznünk. Nyilván vannak egyértelmű esetek, mint például a 2Krón 26,14–15. Itt ugyanis a szöveg csaknem bizonyosan katapultról beszél,⁵⁶ ami Uzijja király uralkodásának idején, sőt az egész vaskorban anakro-

nizmus. Ám ha az ilyen eseteket kiszűrjük, a helyzet nem tűnik reménytelennek.

A késői bronzkor végét jelentő nagy összeomlás Kr. e. 1200 körül a hadügyek tekintetében is jelentős változásokat hozott. A nemzetközi kereskedelmi rendszer összeomlása, illetve az azt követő általános elszegényedés lehetetlenné tette, hogy a megmaradt apró államok továbbra is fenntartsák a késői bronzkor elterjedt, de igen drága fegyvernemét, a harci kocsi. A harci kocsi fennmaradt az emlékezetben, s a vaskor első szakaszában hatalmi szimbólumként élt tovább az ikonográfiai források tanúbizonysága szerint. A vaskor első századaiban, amelyet bibliai terminussal a bírák korának nevezünk, legfeljebb *ad hoc* haderő meglétével számolhatunk. Ezek a csapatok egy konkrét feladatra gyűltek össze, s ennek végeztével – még ha győzelmet arattak is – szétszórtak. Ebben változást csak a monarchia, ezen belül is a dávidi időszak hozott. Hogy ebben mekkora volt a filiszteus fenyegetés szerepe, azt a kutatásban eléggé ellentmondásos módon szokás megítélni. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy újabban a Jordán völgyéből (Pella, Deir-Alla, Tell es-Saidiye) is kerültek elő olyan leletek, amelyek filiszteus jelenlétre utalnak (Tell es-Saidiye telephalmán nem kevesebb mint húsz olyan sír került elő, amely egyértelműen filiszteus jelleget mutat, Pellában a kerámiaanyag bizonyos darabjai mutatnak egyértelmű kapcsolatot a tengerparti filiszteus telepek anyagával). Ennek fényében azért más súlya lehet a filiszteus fenyegetésnek, hiszen így akár az izraeliták által lakott dombvidék teljes bekerítéséről is szó lehetett. Ez pedig nyilván megfelelő reakciókat kellett hogy kiváltson az izraeli és a júdai klánok vezetőiből egyaránt.

Mindazonáltal hiba volna azt gondolni, hogy nyomban hatalmas júdai seregek szökkentek talpra. A bibliai híradás Dávid 600 főnyi szabadcsapatáról történetileg eléggé realitásnak tűnik: ekkora erővel a háta mögött egy rátermett hadvezér regionális szinten is jelentős tényezővé válhatott. Dávid az államalapítást követően filiszteus és krétai (esetleg káriai?) katonákból álló testőrséget hozott létre (2Sám 8,18; 15,18; 20,7.23 illetve 1Kir 1,38.44). A szöveghelyekből világosan kitűnik, hogy ez a csapat a 600 fős szabadcsapaton és az ekkortájt megalakuló paraszthadseregen kívül számítandó. Ám

a harci szekeres osztagok ekkor még nem jelentek meg a júdai hadseregben. Erre utal a 2Sám 8,4 megjegyzése, amelyben arról olvasunk, hogy Dávid legyőzte Hadadézert, Cóbá arámi királyát.⁵⁷ A szöveg arról beszél, hogy Dávid nem használja fel a szekereket húzó lovak túlnyomó többségét, hanem „megbénítja” őket (akármit is jelentsen ez a furcsa kifejezés). Ha komoly szekeres kontingensei lettek volna, Dávid minden bizonnyal használatba vette volna ezeket az állatokat, amelyek természetük és idomított voltuk miatt hatalmas értéket képviseltek – igaz, ellátásuk is súlyos anyagi ráfordítással járt.

A létszámok tekintetében, kissé talán meglepő módon, egy Biblián kívüli adat igazíthat el. A Mésa-felirat⁵⁸ 20. sora azt írja, hogy Mésa, Móáb királya kétszáz harcossal egy egész hadjáratot (Jahac, izraeli határerőd és város elfoglalását) képes sikerre vinni. Az ókori Júda hadseregét még a babilóni fogság előestéjén sem érdemes akkorának tartanunk, mint akár egy közepes méretű szíriai városkirályság haderejét. Ennek fényében nyilvánvaló módon túlzónak kell tartanunk az olyan adatokat, mint a 2Sám 24,9-ben olvasható szám, amely szerint Izraelben 800 000, Júdában 500 000 kardforgató ember élt Dávid korában.

5. Összegzés

A rendelkezésre álló adatok számbavétele után az alábbiakat érdemes megállapítani:

(a) Júda átfogó hadtörténetének megírása a források jelenlegi mennyisége és minősége alapján egyelőre nem lehetséges. Meg kell elégednünk néhány pont villanásszerű felelevenítésével.

(b) Ám meglepő módon van néhány olyan pont, amelynek révén sokkal többet tudunk meg a kicsiny állam hadszervezetének működéséről, mint amennyit az ország nemzetközi jelentősége alapján várnánk.

(c) Újabb források felfedezése elengedhetetlen, ha a cél a kérdéskör mélyebb megismerése. Ilyen forrást jelenthetnek a térségben folyó ásatások, amelyek a katonai építészet kérdéseit világíthatják meg jobban. S talán arra is van remény, hogy a fentebb említett archívumokhoz hasonlóak is előkerüljenek még.

Jegyzetek

- 1 A katonai események és a róluk szóló források analizisét adja máig jól használható módon Yamada 2000, 143–163.
- 2 E megállapítás ma csaknem közmeggyőződésnek számít a kutatáson belül, vö. *pars pro toto*: Finkelstein 2014. Ennek alátámasztására sok egyéb mellett elegendő egyetlen pillantást vetni például Izrael és Júda településeinek számára, méretére és sűrűségére. Nyomban látszik, hogy már a lakosság számát tekintve is óriási különbség volt a két államalakulat közt.
- 3 A szövegek kiadása: Renz–Röllig 1995. Egyes darabok magyarul is olvashatók, lásd Kőszeghy 2003.
- 4 Teofórikus név Él kánaáni isten nevéből, valamint a *šūb* ige hifil alakjából. Jelentése: 'Él visszatérésre készítette' / 'pótolta'.
- 5 Aharoni 1981.
- 6 Jelen írásomat nem terhelem meg paleográfiai és filológiai megjegyzésekkel. Ezek túlnyomó részét meg lehet találni Kőszeghy 2003-ban. Ettől az elvtől csak néhány esetben tekintek el.

- 7 1 bat kb. 30–35 liternek felel meg, így összesen 90–105 liter borról beszél a szöveg.
- 8 1 hómer megfelel 10 batnak, vagyis nagy mennyiségű, számárfoggal szállítható lisztről van szó.
- 9 A dativust jelölő *l'* prepozíció és a hozzá tartozó személynév külön sorba kerültek.
- 10 A szövegben található hiányt Aharoni így egészíti ki: *és venniük kell embereket*. A megoldás a későbbiek ismeretében logikus, de a hiány miatt természetesen hipotetikus marad.
- 11 Feltételezhetően *sín* az itt szereplő mássalhangzó, de a korabeli írásmód nem ismerte a diakritikus jeleket, így csak e feltételezésre hagyatkozhatunk.
- 12 A frázis azt írja körül, hogy a parancsot halálbüntetés terhe mellett teljesíteni kell.

- 13 A telep lokalizálása egyelőre bizonytalan. Valamelyes bizonyossággal csak annyit lehet mondani, hogy valahol Aradtól délre felehetett.
- 14 A szövegek első kiadója H. Torczyner volt, vö. Torczyner 1938. A Lákisban talált osztrakonok mintaszerű kiadása: Renz–Röllig 1995, Band I, 405–440. E szövegek nem mindegyike tartozik Y'ws archívumához. Ám sok szöveg olyannyira töredékes, hogy nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy része-e az archívumnak, vagy sem.
- 15 A nyelvi, illetve főként ortográfiai problémáról lásd Renz–Röllig 1995, Band I, 409.
- 16 A szöveg ugyanazt a terminust (*sr ḥššb'*) használja a funkció jelölésére, mint az Ószövetség.
- 17 A lehetséges diplomáciai szerződések és Ezékiel könyvének összefüggéseiről mindmáig haszonnal forgatható Matitiahu Tsevat több mint fél évszázados (1959) munkája.
- 18 Az ékírásos irodalomban erre oly sok példa van (akár a Márikorpuszban, akár az újasszír anyagban), hogy e helyütt felesleges idézni őket.
- 19 Arad citadellájáról nem állt rendelkezésemre final report. Ez feltehetően Aharoni korai halálával állhat összefüggésben.
- 20 A fáraó nevét a korai időkben téglalapot formázó mezőbe írták, ennek neve a *szerekh*.
- 21 Langraumnak nevezzük az olyan, alapvetően téglalap alaprajzú épületet, amelynek bejárata a rövidebb oldalon van. Az olyan, ugyancsak alapvetően téglalap alaprajzú épületet, amelynek bejárata a hosszabbik oldalon van, értelemszerűen Breitraumnak szokás nevezni.
- 22 Hogy ez összefügg-e Hizqiyya királynak a kultuszt centralizáló intézkedéseivel (2Kir 18,4), az kérdéses, ám ennek megvitatása nem jelen írás feladata.
- 23 Lákis feltáráshoz lásd Tufnell 1940–1958 monumentális (ötkötetes) ásatási beszámolóját, valamint Ussishkin ugyancsak ötkötetes munkáját (2004) a későbbi ásatásokról.
- 24 Ez a pusztulás a palesztinai régészeti kronológia szempontjából kulcsfontosságú. A rétegben megtalált kerámiaanyag ugyanis évnvi pontossággal datálható, mivel az újasszír források (Taylor-prizma) adatainak segítségével pontosan datálni tudjuk a darabok földbe kerülésének időpontját, a Kr. e. 701. esztendő. Ezért az ebből a korból származó kerámia segíti a régió más lelőhelyeinek datálását.
- 25 A megfelelés mellett érvel (e sorok írója szerint meggyőzően) Ussishkin 1982.
- 26 Lásd ehhez Meshel 1992, 294. A telep funkciójának problémájára később még visszatérek.
- 27 Ehhez, valamint ahhoz a kérdéshez, hogy az erődök miként függetek össze a Negevben élő nomádok ellenőrzésével, esetleg magukkal a nomádokkal, lásd Finkelstein 1989.
- 28 Vö. Meshel 1992, 294.
- 29 Meshel 1992, 295.
- 30 Vö. Meshel 1992, 295–296.
- 31 Mintaszerűen publikált ásatásnak örülhetünk: Beit-Arieh 1999. Az alábbiakban az itt közzé tett eredményekre támaszkodom.
- 32 A továbbiakban a helynevek mellé a pontosabb azonosítást segitendő mindenhol megadom e koordinátákat.
- 33 Beit-Arieh 1999, 9.
- 34 A rétegek számozása kissé sajátos. Minden leletet az areál szerinti rétegbeosztással és az egész tellre vonatkozó (general) rétegbeosztással határoz meg Beit-Arieh.
- 35 Beit-Arieh 1999, 69–70.
- 36 Beit-Arieh 1999, 170.
- 37 Beit-Arieh 1999, 176.
- 38 Beit-Arieh 1999, 176.
- 39 Vö. Weippert 1982, 617.
- 40 A probléma átgondolásáért Hodossy-Takács Előd kollégámnak jár a köszönet.
- 41 A szöveget lásd Renz–Röllig 1995, Band I, 338.
- 42 A szövegeket lásd Renz–Röllig 1995, Band I, 339–340, 341–343.
- 43 A *Ges*¹⁸, 228 szerint 0,572 grammról van szó.
- 44 Tel 'Aroer esete világosan erre utal, amennyiben az erőd falain kívül szeráj jellegű épületeket találtak, amelyek a kereskedők biztonságos szálláshelyeiként működtek. Vö. Thareani 2011.
- 45 Vö. *Ges*¹⁸, 142: *Akropolis, Burg, Festung*. Feltűnő a kései szövegek igen magas aránya az előfordulási helyek közt.
- 46 Vö. *Ges*¹⁸, 626, *Turm, Akropolis, Zitadelle*.
- 47 Vö. *Ges*¹⁸, 624, *Befestigung, Festung*, illetve a mi szempontunkból szóba jöhető: *befestigte Stadt*.
- 48 Lásd így: Weippert 1982, 613. Hogy azután a lista csakugyan Jósias korából való-e (így: Fritz 1981), az nyilván további vizsgálat tárgya lehetne.
- 49 A kolumbáriumáról és egyéb leleteiről híres hellénisztikus kori Maresa a vaskori telltől kissé távolabb helyezkedik el.
- 50 A koordináták itt is a vaskori tell helyét jelölik.
- 51 A telepnek a bibliai Bersebával történő azonosítása sokáig biztosnak látszott, mára azonban úgy tűnik, fel kell adni ezt a hipotézist.
- 52 Hogy ez a tell azonos-e a bibliai Moladával, az egyelőre kérdéses.
- 53 Hogy a tell azonos-e az Arad 24 osztrakon szövegében szereplő Qīnāh erődjével, azt egyelőre nem lehet teljes bizonyossággal állítani.
- 54 Az útvonallal hatalmas irodalom foglalkozik, de főként két téma (Sába királynőjének látogatása Salamonnál, illetve a római kori viszonyok) kapcsán. Első megközelítésként Clāra Goldschmidt írását ajánlhatom: Goldschmidt 1970. Alapvető első tájékozódásra ezen kívül: Willeitner 2013 – igaz, népszerűsítő formában.
- 55 A témáról igen értékes anyagot közöl Zwickel 2013, 175–185, az alábbiakban több ponton is erre a munkára támaszkodom.
- 56 A magyar fordítás kissé körülményes, de alapvetően helyes, amennyiben arról ír, hogy a király csináltatott „ötletes hadigépeket... nyílak és nagy kövek kilövésére”.
- 57 A kutatás alighanem joggal vitatja el a történetiséget magától a hadjáratról. A számomra most fontos elejtett információ mégis igen értékesnek tűnik.
- 58 A felirat több magyar fordításban is elérhető. Alapvetőnek tekinthető Hahn István fordítása (ÓKTCh 284–285). Bőségesen kommentált fordítást ad Hodossy-Takács 2008, 119–151.

Bibliográfia

- Aharoni, Y. 1981. *Arad Inscriptions*. Jerusalem.
- Beit-Arieh, I. (szerk.) 1999. *Tel 'Ira. A Stronghold in the Biblical Negev*. Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph Series 15. Tel Aviv.
- Finkelstein, I. 2014. *Das vergessene Königreich. Israel und die verborgenen Ursprünge der Bibel*. München.
- Fritz, V. 1981. „The List of 'Rehoboam Fortresses' in 2Chron 11,5–12. A Document from the Time of Josiah”: *Eretz-Israel* 15, 46*–53*.
- Ges¹⁸ = *Gesenius Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch über das Alte Testament*. 18. kiadás. Heidelberg et al., 2013.
- Goldschmidt, C. 1970. „Die Weihrauchstraße. Zur Geschichte des ältesten Welthandelsweges”: *Abhandlungen der Naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg* 35, 157–164.
- Hodossy-Takács E. 2008. *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. Kréné 9. Budapest.
- Kőszeghy M. 2003. *Cseréplevelek. Héber nyelvű feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Budapest.
- Meshel, Z. 1992. „The Architecture of the Israelite Fortresses in the Negev”: A. Kempinski – R. Reich (szerk.): *The Architecture of Ancient Israel from the Prehistoric to the Persian Period*. Jerusalem, 294–301.
- Renz, J. – Röhlig, W. 1995. *Handbuch der althebräischen Epigraphik*. Darmstadt.
- Thareani, Y. 2011. *Tel 'Aroer. The Iron Age II Caravan Town and the Hellenistic-Early Roman Settlement*. Jerusalem.
- Torczyner, H. 1938. *The Lachish Letters*. London et al.
- Tsevat, M. 1959. „The Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Vassal Oaths and the Prophet Ezechiel”: *Journal of Biblical Literature* 78, 199–204.
- Tufnell, O. et al. 1940–1958. *Lachish, Tell ed Duweir*. Oxford et al.
- Yamada, Sh. 2000. *The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-842 BC) Relating to His Campaigns to the West*. Culture and History of the Ancient Near East 3. Leiden–Boston–Köln.
- Ussishkin, D. 1982. *The Conquest of Lachish by Sennacherib*. Tel Aviv.
- Ussishkin, D. 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*. Tel Aviv.
- Weippert, H. 1982. *Palästina in vorhellenistischer Zeit*. München.
- Willeitner, J. 2013. *Die Weihrauchstrasse*. Darmstadt.
- Zwickel, W. 2013. *Leben und Arbeit in biblischer Zeit. Eine Kulturgeschichte*. Stuttgart.